

Легун Ю. В., Кравчук О. М. Друга частина спогадів В. Приходька «Під сонцем Поділля» як історичне джерело / Ю.В. Легун, О.М. Кравчук // **Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 року).** – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 105-123.

Ю. В. Легун, О. М. Кравчук

**ДРУГА ЧАСТИНА СПОГАДІВ В. ПРИХОДЬКА «ПІД СОНЦЕМ
ПОДІЛЛЯ» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Стаття характеризує наукову спадщину активного діяча української революції на початку ХХ ст. В. К. Приходька. Визначається значення творчості видатного подільця як історичного джерела дослідження історії України першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: Поділля, В. К. Приходько, національно-демократична революція, історичне джерело, освіта.

Рівень розвитку історичної науки значною мірою визначається обсягом введення в науковий обіг раніше недоступних джерел. Останні десятиліття в українській історіографії проходили під знаком ознайомлення з закритими раніше матеріалами першої половини ХХ ст. Однак і донині у цій царині багато писемних джерел, що чекають на публікації.

До таких належить і друга частина спогадів Віктора Кіндратовича Приходька «Під сонцем Поділля». Ця історична особа неодноразово привертала до себе увагу вчених (О. Завальнюк і В. Стецюк¹, О. Малюта, А. Трембіцький та ін.), згадує про нього і «Енциклопедія українознавства»². Віктор Приходько (31.01.1886 – 07.02.1982) походив з родини вченого-садівника, що проживав у селі Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Після завершення початкової школи навчався в Приворотському духовному училищі Ушицького повіту Подільської губернії (1895-1899 рр.)³, а в 1899-1905 рр. – у Подільській духовній семінарії⁴. У 1907-1909 рр. В. Приходько вчився у Тарту (Дорпаті) на

юридичному факультеті, а згодом перевівся у Київський університет Св. Володимира. Влітку 1910 р. працював асекураційним регістратором і сільськогосподарським статистом у Волинському земстві, згодом виконував обов'язки судового слідчого з цивільних справ Кам'янець-Подільського окружного суду, а в період Першої світової війни став військовим слідчим у званні полковника. З початком лютневої революції 1917 р. Віктор Кіндратович активно включився в український рух, очолив відділ народної освіти Подільського губернського земства в період Центральної Ради (1917-1918 рр.), був Подільським губернським комісаром з народної освіти (серпень 1917-квітень 1918 р.)⁵. На цих посадах він розгорнув активну діяльність з організації українського шкільництва. Брав участь у виборах до Російських установчих зборів від Української трудової партії. На зборах губернського земства 25 квітня 1918 р. у Вінниці В. Приходько був обраний Головою Подільської губернської народної управи. Під час гетьманату він продовжив роботу в земстві, яке було переведено до Кам'янця-Подільського, до гетьманського режиму ставився критично, вважав його реакційним. Взяв участь у протигетьманському повстанні, прийняв посаду завідуючого Відділом судових справ (на рівні міністерства) Директорії УНР у Вінниці (грудень 1918 р.). За згодою з Директорією свої повноваження міністра судових справ передав С.Шелухіну⁶. У березні 1919 р. Приходько був переобраний головою Подільського земства, яке очолював до середини 1920 р. З поразкою українських сил Приходько емігрував у Польщу, став депутатом Ради Республіки, скликаної у січні 1921 р. в Тарнові, був товаришем (заступником) міністра фінансів УНР, керуючим міністерства фінансів і керівником одного з його відомств в еміграційному уряді А. Лівницького (1922-1923 рр.)⁷.

У Чехії В. Приходько став викладачем українського емігрантського вузу – Українській господарській академії у Подебрадах, де викладав курс про місцеве самоврядування. У 1929 р. В. Приходько запропонував скликати Всеукраїнський національний конгрес та запровадити національний податок. В Чехії 1926 р. Приходько почав писати спогади «Під сонцем Поділля». Їх першу

частину він видав у Празі 1931 р., а пізніше кілька разів перевидавав. У цій книзі розповідається про історію українського руху на Поділлі в 1895-1907 рр.

У період Другої світової війни В. Приходько увійшов до складу Українського Центрального Комітету у Кракові. Це був український заклад соціального забезпечення, створений 1940 р. в польському Генерал-губернаторстві. 22 червня 1941 р. підписав звернення Комітету до українського народу із закликом об'єднатися навколо комітету для відновлення Української держави. У 1945 р. Приходько переїхав до Регенсбургу в Західній Німеччині, у 1949 р. – емігрував у Нью-Йорк⁸. Протягом десяти років він очолював Український конгресовий комітет в США і водночас не полишав української справи, гуртував навколо себе однодумців. Підготував працю «Володимир Січинський: (З нагоди 60-ліття» (Нью-Йорк, 1954)⁹. У 1960-1967 рр. Віктор Кіндратович працював над другою частиною мемуарів «Під сонцем Поділля», в якій йдеться про події 1907-1920 рр. Цей машинопис зберігається в архіві Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США) та у нащадків. До друку виправлене видання підписане 19 лютого 1967 р. Правки до тексту автор вносив і 1968 р. Працю над спогадами Приходько завершив у 84-річному віці. Деякі історії твердять, що вона була опублікована у Нью-Йорку і Мюнхені 1967 р.¹⁰. Проте онук Віктора Кіндратовича – Микола Приходько у розмові з одним з авторів цього допису – Юрієм Легуном, повідомив, що друга частина була лише підготовлена до друку.

Матеріали, подані в другій частині спогадів, В. Приходько частково публікував у 1920-1930-х рр. Сам він писав, що спогад про повстання проти гетьмана у листопаді 1918 р. в Кам'янці під назвою «Одна ніч» був надрукований в «Літературно-Науковому Вістнику» «приблизно в 1922 році», коли «усе ще добре пам'яталося і там читач знайде опис цієї події, з деталями...». В розділі про відкриття Кам'янець-Подільського українського державного університету 22 жовтня 1918 р. автор відсилає читачів до свого нарису – «Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі», надрукованого у часопису «Наша культура» в Варшаві 1935 р.¹¹.

Друга частина спогадів «Під сонцем Поділля» складається з передмови і 64 розділів: «Українські студентські громади», «Українська студентська громада у Варшавському університеті», «Подільняни у високих школах в Петербурзі», «Кость Шероцький», «Георгій Голоскевич», «Українські студентські громади в м. Томську, на Сибіру», «Друга Подільська «Просвіта» (1908-1917 рр.)», «Подільська губерніяльна земська управа», «Кооперативний рух на Поділлі», «Кооперативи кредитові та сільськогосподарські», «Кооперація і український рух на Поділлі», «Світова зірниця», «Праця «Союзу визволення України», «Перша світова війна – роки 1914-1918», «Поворот до Кам'янця-Подільського», «Велика російська революція», «А що ж на Україні?», «Що ж діялось на Україні?», «Що ж робилось у Києві?», «Всеукраїнський національний конгрес», «Українська Центральна Рада», «Праця на Поділля – українізація шкільництва», «Курси українознавства для учителів», «Українській школі – українські підручники», «інші освітні справи на Поділля», «Державна нарада в Москві», «Вибори до російських установчих зборів», «Большевицький переворот в Росії і Україна», «Самоврядування на Поділля», «Відділ професійної освіти», «Обслідування природних багатств Поділля», «Земська пошта», «Умови праці», «Акція на селах за гетьманщини», «Позашкільна освіта та дошкільне виховання в подільському земстві», «Центральний книжний склад», «Журнал «Село», «Агрономічний відділ», «Асекураційний відділ», «Медична справа», «Ветеринарний відділ», «Українізація діловодства», «Земські фінанси. Державна позичка», «Ревізія губерніяльного земства», «Український державний університет в Кам'янці Подільському», «Деякі уваги до моєї праці як голови управи», «Повстання проти гетьмана Скоропадського», «Українська Бессарабська республіка», «Іспанка», «Повстання розгортається», «До Києва!», «Після повстання», «Всеукраїнський Трудовий конгрес», «Тяжкий 1919 рік», «Губерніяльне земське зібрання», «Кам'янець – столицею України», «Праця губерніяльного земства в обставинах чотирикутника», «Перша евакуація уряду УНР. Квітень 1919 р.», «У Галичині», «На Кам'янець!», «Поворот української влади до Кам'янця», «Українські гроші», «Повстання на

Україні», «Військові операції Українських армій – наддніпрянської і галицької – літом 1919 року».

У передмові автор ставить питання: «... для кого писати?». Він констатує, що прожиті ним роки для України були трагічними: «Для Великої України над Дніпром з Кубанню, – це були прокляті роки в найстрашнішому розумінні, що увійдуть у нашу історію на віки вічні. Іншим нашим краям історія дарувала, порівнюючи з матірною землею, два десятки літ значно кращого життя. Але нині все об'єднано, все уніфіковано у великій страшній трагедії, у глибокій, корінній знищенні, що для нього нема імені й назви.

А люди?

Це була загибель, – історична загибель поколінь українських людей, українських родин, українських родів. Це була загибель нашого найкращого селянства – опори землі української, свідомого й чесного робітництва, це була Голгофа української інтелігенції – української еліти – наших письменників, учених, громадських і політичних діячів, духовенства і молоді, молоді без кінця...

... Те знищення наше безприкладне, апокаліптичне. Ми – в повному розумінні нині – народ безбатченко, без паспорта, без документу, без історії, без традицій...

Наші міста зруйновано, наші села спалено, храми розвалено, музеї, архіви і бібліотеки вивезено, знищено, скасовано, а видатних людей наших – мозок Нації, сторожів її історії, традиції, творців її сучасного і будівничих майбутнього – ліквідовано, заслано, зганьблено».

І все таки автор приходить до внутрішнього переконання, що «все таки – писати треба. Для України. Для тої, сьогоднішньої, що лежить розтерзана, знищена й убога під чоботом страшного злочинного ворога; для тої, майбутньої, невідомої, що буде колись вставати з-під попелу згарищ і руїн для тої ... скитальницької, що у звалищах Європи, в копальнях Бельгії, в лісах Канади і в преріях Бразилії нудиться – тужить за своєю Рідною Стороною – за

Дніпром і Бугом, за Дністром і Карпатами, за Кубанню, за Сяном і за милою Землею Срібною...».

Віктор Кіндратович вважає своїм великим обов'язком «реставрувати образ тої давньої, справжньої України, нав'язати нитку традиції з минулим, відновити наші пам'ятки, нашу історію, наші «документи» й увести ту країну і той Народ, що його хочуть знищити, згладити з обличчя землі, – до Світової Спільноти Вільних Націй.

Ось ті прості й, як здається, логічні міркування, що кажуть і мені, не зважаючи на сорокалітній антракт, вернутись до своїх спогадів і все ж таки записати те, що ще залишилось в пам'яті з мого життя і праці на Україні...».

Важливість спогадів В. Приходька дійсно величезна, незважаючи на регіональний, подільський масштаб висвітлених подій. Він сам неодноразово звертав на неї увагу, зауважуючи потребу пам'ятати старі назви міст і повітів, «бо в часі визвольних змагань за Україну вони відігравали певну роль і зв'язані з тими чи іншими, більшими чи меншими подіями. Так, наприклад, Кам'янець Подільський в роках 1919-20 був місцем осідку (столицею) Уряду Української Народної Республіки та Уряду Західньо-Української (себ-то Галицької)) Народної Республіки, при чім в тому часі мали в Кам'янці Подільському свою резиденцію Головний отаман Симон Петлюра і Диктатор ЗУНР д-р Євген Петрушевич. У Вінниці в місяцях листопаді-грудні 1918 року, переходово перебувала Директорія Української Народної Республіки, на чолі з головою Директорії Володимиром Винниченком, в часі повстання проти гетьмана Павла Скоропадського. Повіти – Літин, Ляличів, Вінниця відомі як територія успішних операцій проти большевиків повстанського отамана Шепеля, а Ямпільський повіт – як терен протибольшевицьких акцій отамана Волинця. Позатим, ціла територія Поділля залишиться в історії України, як головний плацдарм, де відбувались в роках 1919-21 бої з большевиками та денікінцями...».

В іншому місці він пише про важливість своїх спогадів таким чином: «Все ж уважаю, що для того аби наші нащадки (а навіть сучасники) могли

дістати повну картину надзвичайної історичної події – відродження 40-мільйонної української нації, то представляється дуже важливим не тільки те, що відбувалось у столиці, але й те, що діялось на широких просторах України, а зокрема, й на Поділлі. А то тим більше, що й саме Поділля – це був не такий собі маленький крайчик землі, як Монако чи Люксембург і навіть не така скромна держава, як Латвія, Естонія чи Литва, але територія – більша від Бельгії, Голляндії та інших держав Європи».

Також наприкінці спогадів, автор пише: «Про працю на Поділля за часів української влади пишу, може занадто багато уділяючи уваги подробицям та, може, менш значним явищам. Але роблю це з деяким розмислом. Річ в тому, що Поділля – це була губернія, де найдовше затримувалась та існувала українська влада. Кам'янець Подільський був фактично найдовше столицею української держави. Розуміється, всі ми хотіли б, щоб було інакше, але історії не переробиш».

У першому розділі спогадів – «Українська студентська громада» – розповідається про об'єднання студентів Дорпатського університету з бл. 100 осіб. До нього входили відомі особи: небіж Миколи Міхновського – Олександр Міхновський, майбутній член Директорії УНР – Ф. П. Швець, освітній і політичний діяч на Поділлі В. Злотчанський, В. Чехівський – рідний брат Володимира Чеховського, організатора УАПЦ, першого прем'єра «другої УНР». Згадуються також і викладачі університету.

У наступних розділах автор висвітлює навчання вихідців з Поділля у вищих навчальних закладах Петербургу, виділяючи постаті К. Шероцького, Г. Голоскевича.

У розділі «Друга Подільська «Просвіта» автор розкрив процес відновлення і діяльності цього товариства в 1908-1915 рр., «в час повної реакції, коли всюди по Україні зачиняли «Просвіти»». Згадуючи обставини відкриття товариства Приходько писав: «йшли шляхом офіційних подань. Йшли шляхом приватних впливів», «залишилось одне загальне враження: коли людина, а тим більше громада чогось дуже захоче, то в більшості, доб'ється

свого». Особливо автор відзначає працю просвітян серед учительства. «Учительства на Поділля було дуже багато, – до трьох тисяч людей. Це був елемент, повернення якого до українства «Просвіта» вважала особливо бажаним і цінним і тому учительству уділялась особлива увага. І, дійсно, сільському учительству на Поділля належить окрема і почесна роль в українській справі».

У розділі «Подільська губерніяльна земська управа» подано цікаву ментальну характеристику ставлення російської інтелігенції до українців, на прикладі вислову голови управи Александрова, якого спробували познайомити з українською справою. «Александров якось зазначив Павловському: «Трохим Іванович, как «малороса» я вас люблю, но как украинца – ненавижду!». Влучна формула, яка, власне, характеризує усю «суть» російсько-українських стосунків. Бо треба сказати правду, у старі, «доукраїнські», часи, великороси не тільки нічого не мали проти малоросів, але, навпаки, малороси їм подобались своєю лагідною, флегматичною вдачею і вони ставились до малоросів-інтелігентів та до народу – з певною симпатією. Те саме було загально і з боку українського народу щодо інтелігенції та народу великоросійського. І ось лише «політика» ці стосунки загострила і «зіпсувала». Поважним і дуже важливим завданням української політики було допровадити до того, щоби великороси полюбили нас, як «українців», а щоб ми не мали підстав ненавидіти їх, як «москалів».

У наступних розділах автор в загальних рисах торкається діяльності «Союзу визволення України», головним результатом якої стало створення Сірожупанної і Синьожупанної дивізій у 1918 р. Згадані головні діячі організації – Скоропис-Йолтуховський, проф. Василь Сімович, Козловський, генерал Зілинський, генерал Микола Шаповал, проф. Роман Смаль-Стоцький, Сиротинко (з розділу «Праця Союзу визволення України»).

У розділі «Поворот до Кам'янця-Подільського» автор розповідає про останній період Першої світової війни і ставить питання: «Звідки ж і чому прийшла ця велика й «безкровна» революція 1917 року, що стала найбільш

кривавою й страшною, забравши майже 50 мільйонів людності б. Росії, а в тому майже 20 мільйонів українців?».

Головну причину цього він вбачає у реакційній внутрішній політиці Росії. Також він виділив й такий «вирішальний чинник», як недосконалість людської натури. «Люди егоїсти, передусім дбають про себе, за свій спокій, за свою вигоду. І це стосується навіть людей, так би мовити, вищого гатунку, державних мужів, непересічних особистостей і безсумнівних патріотів».

Отже, царська Росія, на думку авторів спогадів, «упала через брак цивільної відваги у державних діячів передреволюційного та революційного періодів. До державного життя російської імперії вплуталась темна постать Распутіна, людини, приявності якої в царських палатах впливала деморалізуючо і розкладно на цілу країну, що традиційно звикла дивитись на монарха й царську родину, як на щось, що є поза будь-якими замітами».

У розділі «А що ж на Україні?», Приходько показав реакцію на революцію різних поміщиків і нечисленної української інтелігенції:

«...поміщики-землевласники десь певне турбувались, але в першому часі революції їх ніхто не зачіпав і вони сподівались, що за свою землю таки одержать справедливу ціну. А крім того поміщики на Поділлі майже всі були поляки й патріоти – отже, серед турбот їм усміхалась своя держава...»;

«...треба признати, що в перших днях, тижнях і навіть місяцях революції ми не уявляли собі, яка ж має бути наша політична програма, чого мусимо і від кого домагатись? Ми були, як людина, випущена з темного льоху посеред яскравого сонячного дня – свобода нас осліпила! Ми не розуміли добре і не орієнтувались, що, властиво, революція в Росії нам дає; чи тільки національно-культурні видавничі можливості, чи також українську школу і яку – приватну чи державну – і в якому обсягові, чи тільки народну школу, чи може й українську мову в гімназіях? Про цілу українську середню школу на початку майже й не говорили».

Тут же показано сприйняття революції найбільшою верствою України – селянством: «... село не поставилось байдуже до великої революції. Воно ж

«споконовіку» мріяло про землю, про той час, коли зможе збільшити свої маленькі земельні наділи і зажити кращим, заможнішим життям. Із столиці до нього долетіли великі гасла революції – «земля й воля», і українське село напружено прислухалося до того, що діється в світі.

Правда, національна стихія українська в селі не була порушена, - російської мови ніхто не знав, всі говорили по українськи, пісні співали свої, українські, інших не знали та не чули, хіба салдат, вернувшись з військової служби, часом дещо згадає, але позатим, треба признати, російський царський уряд якоїсь активної русифікації, як це сталося за большевиків, не переводив. Не тому, розуміється, що був проти русифікації, але з огляду на цілий уклад адміністрування при царському режимі: царська бюрократія була консервативна і тяжка на будь які починання».

Торкаючись однієї з головних проблем українського руху – низького рівня самосвідомості селян, автор ілюструє це з власної практики: «Виконуючи обов'язки судового слідчого та допитуючи свідків-селян, я не раз, з цікавості, переводив їм «іспит» на національну свідомість. Допит починався із запитів «як називаєтесь, скільки років, віра (віросповідання) і далі – національність. На цій точці я нарочно спинявся: «какой національності»? Свідок трохи здвигає плечима, бо не розуміє, про що ходить і відповідає: «православний». – Ні, це ваше віросповідання, подібно як є католики, протестанти і под., але якої ви національності?. – Здвиг плечима: «крестянин» (себ то «крестьянін»). – Ні, це ваш стан, крестьяни є і руські і поляки і німці, а от, яка ваша національність? Свідок посміхаючись: та, как сказать, господін следователь, ніби мужік. – Знов же не те: мужики, чи властиво, сільські господарі, є і німці і руські і поляки, але яка ваша національність? І, нарешті, тоді, деякі, що були в школі, відповідали: хахол, ніби, малорос!. І це був вершок свідомості!».

Виходячи з цього автор робить висновок: «Отже, з цим народ український вступив у вир великої української революції! Що було робити? Сповнилось пророцтво Тараса Шевченка, що приспаний наш народ неочікувано «в огні розбудять».

Оцінюючи початок революції Приходько прийшов до висновку: «Показалось, що протягом єдиного місяця волі (березень 1917 року), Україна спонтанно встала від сну, вкриваючись українськими організаціями, установами, редакціями, а головню займаючи позиції в адміністративних та самоврядних установах, як земські та міські управи та їх уряд» (з розділу «Всеукраїнський національний конгрес»).

У розділі «Праця на Поділлі – українізація шкільництва» Віктор Кіндратович зазначив, що кам'янецькі українці прийшли до переконання, що «оскільки Київ мав робити політику... ми, на місцях, мали найперше завдання освідомити національно народ, щоб наші українські селяни, наше село зрозуміло ті завдання, які стоять перед нами і щоб український народ міг використати ті можливості, які відкриває перед ним революція».

В галузі позашкільної освіти «на перше місце виступала потреба видання й ширення серед народу українських часописів, журналів та книжок, організація всюди по селах «Просвіт» та мобілізація української інтелігенції для цієї праці».

А «найпершим завданням нашим – свідомих українців – має бути – зреалізувати давню мрію нашу, а саме, щоб народна школа на Україні стала справді українською». Тут увага покладалась на народні школи – церковно-приходські (парафіяльні) чи міністерські, що були в кожному селі. «Цих народних шкіл було, в середньому, в губернії три тисячі, а в кожній школі по 50 – 100 учнів, себ-то приблизно яких 200 – 250 тисяч учнів... В кожній школі був учитель чи учителька, отже готовий апарат – майже 3.000 осіб педагогічного персоналу».

З метою реалізації зазначених завдань «українці на Поділлі, разом з представниками подільської кооперації – та представниками партії, які щойно організувались, зажадали «демократизації» Земського Зібрання, себто, щоб старе Зібрання було поповнене представниками демократії – членами демократичних і соціальних партій, представниками кооперації та українських «Просвіт». «На зборах залунала українська мова, пішли розмови про землю й

волю, про Україну, про автономію і Українську школу – і поміщики-росіяни не знали де сидять і що мають говорити. А всякі їх «старорежимні» заперечення покривались спонтанним українським наступом. Кінчилось виборами Земської Управи, себто, фактично поповнення старої цензової Управи новими членами».

Ці події відбулися наприкінці березня 1917 р. В. Приходько був обраний завідуючим відділом народної освіти, а український діяч С. Іваницький – став членом губернської управи, який відповідав за освіту. «Перед нами-ж, з Іваницьким, стала справа виключного значення: українізація народнього шкільництва на території, що була «маленькою державою» з 4-ма мільйонами населення».

Найбільшу проблему становили для українізації освіти нові підручники, якими потрібно було забезпечити школи до вересня 1917 р. Зокрема, 3 тис. початкових шкіл Поділля потребували 200 тис. учнів. «Кожний учень мусів мати приблизно п'ять підручників – Закон Божий, буквар, читанку, граматику, арифметику, – отже для самого Поділля потрібно було мільйон книжок». Подібна проблема була і у 65 вищих початкових школах краю (з розділу «Українській школі – українські підручники»).

У спогадах Приходько значну увагу приділяє і загальноросійським подіям. Зокрема, окремий розділ присвячено державній нараді в Москві у вересні 1917 року. Коментуючи виступ голови Тимчасового уряду О. Керенського Приходько згадав «як перший міністр Росії кинув у бік історичного відродження Української Нації закид у зраді «за тридцять сребриняків». України не було названо по імені, але все, що робилось тоді на Україні, уважалось в Росії переважно «німецькою інтригою».

Наступний розділ присвячений виборам до російських установчих зборів. «Це було особливо потрібне тому, що большевики явно сіяли анархію і деморалізували темні маси, перетягуючи їх на свій бік, щоб таким чином, поза всякими легальними шляхами, захопити владу. Це вони робили з допомогою неперемінної демагогії, обіцяючи селянам, робітникам та іншим «упослідженим» елементам всякі блага і то відразу, негайно, не дочікуючись

якихсь установчих зборів, де, мовляв, запанує знову буржуазія та вороги працюючого люду».

Лідера більшовиків Приходько означив як новий тип демагогічного політика: «Ленін виявив себе політичним діячем особливого типу, зовсім не відомого досі ні в Росії, ні в Європі. Він явно і свідомо брехав масам, аби тільки здобути їх довір'я та прихильність. Він кидав короткі і влучні гасла, що безкритично приймалися і негайно засвоювались цими масами, здобуваючи йому і большевицькій ідеї взагалі популярність і захоплення. Ленін проголошував: «грабь нагробленное» («грабуй нагробоване») і тут же пояснював, поміщики свого часу пограбували в селян землю, значить, тепер селяни, не чикаючи на жадні закони, мають повне право, не гаючись, забрати землю у панів. Він проголошував: «мир хижинам – война дворцам», а це значило, що буржуїв можна і треба негайно повиганяти з їхніх будинків, а квартири передати «пролетаріатові», що не має таких гарних помешкань. Ленін проголошував: «мир без анексій і контрибуцій» – і солдати, не розуміючи, що то є «анексії» та «контрибуції», сприймали справу просто і ясно: війні кінець, треба поспішати додому, щоб не спізнитися одержати землю, а офіцерів не слухати, бо всі вони буржуї та пани».

У розділі «Самоврядування на Поділлі» розповідається про діяльність земства в першій половині 1918 р. Характеризуючи земців, Приходько виділяє О. Пащенко – голову «Кам'янецької Повітової Народної Управи (здається, єдиний виїмок на цілу Україну!)». Згадано заснування нових відділів управи: «Виявився потрібним також окремих відділ шкільного будівництва. Цією справою – будівництва шкіл – відали повітові самоврядування, але тоді ж виникла думка, щоб нові школи були будовані в українському стилі, і з цією метою було запрошено молодого архітекта Володимира Січинського, в дальнішому нашого відомого ученого-професора історика українського і світового мистецтва».

Автор підвів певні підсумки розбудови освіти на Поділлі: «Як я уже згадував, в роках 1917-19 число вищих початкових шкіл на Поділлі

потроїлося. До революції 1917 року було їх всього 60, приблизно по 5 на повіт, а 20 липня 1920 року, при евакуації Уряду УНР, їх було уже 180. Ці школи були організовані головно по ініціативі інтелігенції та селянства на місцях, при чім для деяких шкіл були використані будинки в поміщицьких садибах». Секрет успіху автор спогадів вважав «наслідком нових порядків, що запанували в самостійній українській державі, а саме – вільна ініціатива на місцях і відсутність бюрократизму».

В одному з розділів автор відзначив й інші результати своєї діяльності на чолі земства: «...коли я обняв відділ народної освіти в Подільському Губерніяльному Земстві, в квітні 1917 року, то застав у тому відділі лише двох співробітників, а наприкінці 1919 року їх уже було майже 200! Звичайно, без друкарень, де, своєю чергою, працювало ще 180 людей! Загально ж, по всіх відділах старого губерніяльного земства я застав 200 людей, а при українському демократичному самоврядуванню було службового персоналу – 400 людей!» (з розділу «Журнал «Село»).

У розділі «Самоврядування на Поділлі» відзначено і роботу губернських зборів Поділля, що відбулися у квітні 1918 р. у Вінниці і на яких В. Приходька було обрано головою подільського земства.

Про гетьманський переворот В. Приходько дізнався вже 29 квітня у Києві, куди він приїхав на нараду земських діячів, яку організував голова Всеукраїнського союзу земств і голова Київського губерньського земства С. Петлюра. Перебуваючи на вул. Фундуклеєвській і почувши постріли біля Центральної Ради, В. Приходько вирішив повернутись до Вінниці, де тоді перебувала губерньська управа. «Не пам'ятаю коли саме – на другий чи на третій день – у Вінниці справа з'ясувалась: Україна має гетьмана!»

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. Приходько сприйняв негативно, писав, що «відбулася штучна інсценізація вибору «гетьмана України», під охороною німецьких штиків. А головними режисерами цілої справи були люди, що не хотіли ні гетьмана, ні України, лише хотіли цим способом повороту єдиної неділимої Росії» (з розділу «Праця «Союзу

визволення України»). В. Приходько вважав гетьманський режим реакційним, інспірованим поміщиками з метою ліквідації української державності. Водночас, В. Приходько відзначив певні риси стабілізації: «минаючи всі перешкоди, саме в 1918 р., так би мовити, за гетьмана Скоропадського, в місяцях травні-листопаді, пощастило перевести на Поділля дуже велику роботу. Передусім тому, що на Україні панував відносний спокій, ходили потяги, функціонувала пошта, виходили часописи, селянство, хоч розчароване і тероризоване, працювало на своїй землі – був урожай і не було голоду та стихійних нещасть»¹². Одночасно він вважає, що загалом гетьманат був антиукраїнським, оскільки «було організоване полювання на українську інтелігенцію з метою ліквідації цілого «українства» з його державою. Але інерція розколиханої в 1917 році національної стихії вже була занадто сильна, щоб її спинити. Хоча головних діячів по повітах ліквідували, то всюди по школах, гімназіях, кооперативах, по містечках і селах, все-ж сиділи українці і «не давалися» (з розділу «Акція на селах за гетьманщини»)»¹³.

Особливо гостро критикує автор ставлення поміщиків до селян в період правління гетьмана. «Але була за часів гетьманства на Україні ще одна «болячка», – що дуже дезорієнтувала життя, а саме акція поміщиків по відбиранню від селян своєї землі і свого майна та по відновленню свого панування. Землевласники на Україні, а зокрема на Поділля, зовсім не захотіли рахуватись з тими глибокими психологічними і фактичними змінами, що їх принесла революція. Зворот своїх маєтків – ось була їхня мета. Для того зроблено й гетьманський переворот, який їм «удався» – отже тепер прийшла пора свою «перемогу» реалізувати. Цю реалізацію вони уявляли собі дуже елементарно. Брала зі собою команду чужих вояків з німецької чи австрійської армії і їхали у своє село відбирати від селян свій реманент – худобу, сільськогосподарське знаряддя та інше майно. Ці поміщики не брали на увагу, що в Росії (Великоросії) в той час шалів страшний терор і анархія – всіх поміщиків та інших «буржуїв» розстрілювали без всякого суду і слідства, між тим в Україні під час Центральної Ради вони мали повний захист. Що-ж до

поміщицького майна, яке забирали собі селяни, то це зовсім не було загальним явищем – воно спостерігалось лише в тих селян, яким переходило здемобілізоване російське військо та починало грабувати... Мені, на щастя, не довелося бути наочним свідком подібних «ревіндикацій», але загально оповідали, що це були жалюгідні і обурливі картини. Ходили по селі, заходили на подвір'я і тут забирали і своє і чуже, а при будь якій спротиві, били, арештували і подібне. На селі був плач, зойк, прокльони та жадоба помсти. Зокрема, на Поділля прийшло військо австрійське – серед нього, побіч німців було немало поляків та мадярів, як жовнірів так і старшин. Отже оповідали, що поміщики поляки нав'язували знайомство із старшинами поляками і запрошували їх у свій маєток, де кілька днів ішло гостювання, балювання та пиятика, а після того такі, розагітовані представники чужої військової сили виходили на село «бити мужиків». Оповідали, що били, а при тім приговорювали: «оце тобі свобода, оце революція, оце – Україна» (з розділу «Акція на селах за гетьманщини») ¹⁴.

Приходько згадує цікаву спробу Подільського місцевого самоврядування здійснити вивчення природних багатств краю. В цій акції чільне місце відводилося кооператорам. Як пише В. Приходько «рішили ми виробити анкету-запитник, яку розіслати по цілій губернії священникам, учителям, волосним управам, кооператорам і под., в якій поставити головне питання: чи є у вашому селі або в околиці будь які природні багатства, що надавались би для розроблення, на експлоатацію в інтересах місцевого населення та взагалі для розвитку промисловості? А далі вичислились в анкеті окремі види копалин (каолінові глини, торф) чи джерела (нафта, мінеральні води, земний віск і под.), щоб анкета була конкретна і на місцях більш зрозуміла.

... Треба сказати, що справа пішла дуже добре. Ми діставали з провінції відповіді священників, учителів та інших, часто із зразками викопалин та з проханням прислати компетентних людей для ствердження місцевих здогадів та обслідування справи на місці. Наші інженери безперестанно їздили по Поділлю і своєю працею були захоплені. Там і там знаходились корисні ви

копалини, цікаві джерела і под. Все це, розуміється, потребувало хімічних аналізів та розкопів на глибину. Але було ясно, що Поділля – багатючий край, потрібно лише капіталів і праці»¹⁵. Влітку 1919 р. члена управи М. Реку відрядили до Відня із завданням придбати і доправити на Поділля бурову установку для розвідки нафтових покладів¹⁶. Але в зв'язку з окупацією проект так і не було реалізовано.

Цікавим був проект В. Приходька щодо організації розробки корисних копалин, зокрема торфових родовищ. Через відсутність капіталів, він пропонував використати кооперативи. «Отже тоді прийшла мені ідея: справу розробки торфовищ мають взяти в свої руки кооператори – в першу чергу – кредитові, а також і споживчі. Вони складають потрібний капітал, торф розробляють і продають, а кооперативам вертаються їхні вклади ще й з заробітком. А що ці вклади належать окремим дрібним вкладникам, то маємо ідеальну форму підприємств. Де підприємцем є сам народ, без буржуїв і капіталістів. Проти цього і сам Ленін нічого не скаже.

Пригадую, ця ідея мені дуже подобалась, а українські кооператори, з якими я радився, уважали її вповні здійснимою. Отже було вирішено скликати для цього спеціальний кооперативний з'їзд і навіть була визначена дата з'їзду. Але, оскільки мені пам'ять не зраджує, цей з'їзд не міг відбутися: восени 1919 року навколо Кам'янця Подільського почались військові операції»¹⁷.

У розділі «Ветеринарний відділ» автор виділяє такі його важливі «функції, як боротьба з епідеміями медично-санітарного відділу і боротьба з епізоотіями (пошесні хвороби на домашніх тваринах) ветеринарного відділу – були речі бездискусійні і нормально увіходили в програму діяльності самоврядувань». При цьому Приходько зауважує: «Не забуваймо, що коні, корови були надзвичайно великою частиною народного господарства на Україні і ветеринарні лікарі, як і людські часто були «фанатами» своєї професії, а поширення сітки ветеринарних «пунктів» – було постійною програмою повітових сомоврядувань. Я не згадував тут про дрібніших тварин, як свині, вівці та домашні птахи, як кури, гуси, качки, - все це належало до «хазяйства»,

яким завідувала господиня і все це хазяйство, на чолі з кудлатим Сіркою та котом, утворювало той добробут і ту своєрідну поезію, що супроводжувала щоденне життя нашого, українського, господаря, його жінки-господині та малих дітей.

Большевики, зі своїм тупим догматизмом, все це бездумно відкинули, запровадивши голі касарні, а в них – безправних рабів».

Актуальними з точки зору сучасного менеджменту є погляди Віктора Кіндратовича на питання методів роботи з людьми. Їх висловлено в розділі «Деякі уваги до моєї праці як голови управи»: «Коли говорю про обставини праці, що існували в губерніяльній управі за час мого головування, то тут хочу поділитися й деяким досвідом з цієї праці. Так, мені довелося мати діло з низкою завідуючих окремими відділами та справами – чи то шкільництво, позашкільна освіта, видавництво, журнал «Село» – далі – справи агрономічні, медичні, ветеринарні, обслідування багатств Поділля і т. д. і т. д. До мене приходили ці завідуючі та окремі фахівці із своїми проектами, пропозиціями, запитаннями й подібне, причім я тримався тактики – у всіх їх замірах підтримати, підбадьорити і улегшити та прискорити виконання їхньої пропозиції. Це надзвичайно окрилювало людей – вони виходили з мого кабінету вдоволені, в прекрасному настрою і з ентузіазмом бралися до праці, не рахуючись з годинами та різними труднощами того часу, – як роз'їзди, брак тих чи інших матеріалів і подібне...

До того ще пару спостережень. Було кілька випадків, що мене перестерігали проти деяких нових співробітників або кандидатів на посади в управі. Вказувалося на їх тяжкий характер, лінивість, інтриганство, хитрість чи подібне. В таких випадках до цих людей я ставився з подвійною увагою, доброзичливістю й щирістю, всупереч тому, чого вони могли очікувати. І заплатою мені за це було з їх боку – надзвичайне старання виправдати моє довір'я, бездоганна поведінка й відданість.

Та ще один досвід: запрошуючи на відповідальні посади фахівців, я старався вибирати людей здібних, талановитих, словом, по можливості, сильні

індивідуальності. Близьчі колеги по праці не раз попереджували мене, що такий а такий – чоловік владолюбний й честолюбний, він «сяде мені на голову» або буде «підкопуватись», щоб сісти на моє місце. Іншими словами – щоби робити «ставку» на слабших, на «скромніших».

Звичайно, я ігнорував такі «поради» і потім переконався, що здібний, талановитий співробітник може виказати справі та установі надзвичайні послуги. Як правило, він передовсім захоплений своєю працею й не має часу на «підкопування». Але, розуміється, установа, для якої він працює, мусить те належно цінити...».

У розділі «Повстання проти гетьмана Скоропадського» розповідається, як українська громадськість Поділля, особисто голова губернського земства, Український національний союз мирно повалили гетьманат у Кам'янці і змусили голову адміністрації регіону С. Кисельова без опору передати владу¹⁸.

У наступних розділах розповідається про працю В. Приходька на посаді завідуючого судовим відділом Директорії УНР у Вінниці (грудень 1918 р.), вступ військ Директорії до Києва, Трудовий конгрес, другу війну УНР з Радянською Росією.

У розділі «Праця губерніяльного земства в обставинах чотирикутника» відзначено, що у 1919 р. «війна і близькість фронту поклала на нас нові нелегкі й пильні завдання. Армія не мала білизни, це була одна з причин страшного поширення тифу». У зв'язку з цим і подібними завданнями, губернське земство вдало реалізувало ряд економічних проектів в Кам'янці: «велику кравецьку майстерню», «шевську майстерню, що виробляла черевики», «свою миловарню», відновили роботу напівчинної фабрики паперу, «що належала якомусь графові» в Ушицькому повіті, в місцевості «Совиний Яр» (на папері з цієї фабрики видавався «Офіціоз Уряду УНР – «Україна»). Також була організована «столярня-майстерня... для обслуження не тільки самих канцелярій губерніяльної управи, але також і інших земських установ, як губерніяльна лікарня, школи і под.».

В наступних розділах автор докладно розповідає про першу евакуацію структур УНР з Кам'янця у квітні 1919 р., перебування у Галичині, зустрічі з С. Петлюрою з приводу наступу на Кам'янець. Вражаючими є картини терору, розв'язаного у Кам'янці з приходом більшовиків. Вони торкнулися і молодшого брата Віктора Кіндратовича – Юрія. Оповідаючи про одну працівницю ЧК Приходько писав, що вона «Ранками, пишаючись своєю владою, любила заявляти «сьогодня мой револьвер еще не завтракал». Приходили звістки також про те, що Чека у Кам'янці взагалі «налагодило» свою «працю» і на великий Кам'янецький цвинтар майже щодня везуть трупи розстріляних. Ці вістки блискавично ширились «по цей бік Збруча», себто в Галичині, де стояли різні дрібні українські військові частини та викликали серед них страшне обурення і жадобу помсти. Козаки, стиснувши кулаки, нахвалялися, що коли допадуться до Кам'янця, то не залишать каменя на камені». Про трагедію рідного брата Юрія – студента Кам'янецького університету Віктор Кіндратович дізнався вже після звільнення Кам'янця. «Коли прийшли до Кам'янця большевики, стали знущатися над людьми, наша молодь, головно студенти університету, почали гуртуватись, щоби з допомогою населення викинути комуністів з Кам'янця і далі з цілої України. В гуртку вели перед українські соціялісти-революціонери, теж молоді хлопці. Юрко до жодної партії не належав, але був свідомим українцем і теж ходив на засідання. З'явилися українські протибольшевицькі проклямації. Треба було поширити їх по селах та роздати людям. Розуміється, обережно, оглядаючись на всі боки. Ото ж, між іншими, заангажували до цієї роботи і Юрка. З боку провідників це була явна помилка. Юрко, зовсім молодий хлопець, що виріс у місті і села майже не знав. По своїй вдачі – скромний, нехитрий флегматик. Правда, післали його не одного, з ним пішов ще другий хлопець, може трохи старший і військовий, сотник Грищенко. І в першому, здається, селі їх накрили. Над'їхала большевицька розвідка чи міліція і обох арештували.

В цім був увесь злочин, – ширення протиурядових проклямацій. За «страшного» царського режиму, за такий «злочин» можна було дістати рік-два

тюрми, а при певних обставинах, лише кілька місяців. Не те у большевиків. Жадні інтервенції не допомогли. Оповідали, як Юрко загинув. Один із слідчих, на прізвище Андреев, викликав Юрка і наказав йому в голос читати проклямацію, яку він ширив. І в той час, як Юрко читав, Андреев вистрілив йому просто в серце. Юрко упав мертвий!...

Також розстріляли й сотника Грищенка. В який спосіб, не знаю».

Наступні розділи присвячені праці земства до осені 1919 р. Зокрема, розповідається про друк українських грошей у Кам'янці. Приходько жартома писав, що була в місті «й своя «біржа». Коли, бувало, в літі 1919 року їдеш до губернаторського дому, то на «Суконці», в центрі старого міста, бачиш чорний натовп. Це кам'янецькі жиди – фінансисти, комерсанти та просто «аматори» торгували різними валютами, встановлюючи тим самим курс української. Тут українські гроші діставали й свої «прізвища». Так кредитові білети в 250 карбованців навивалися «акації» (кольор паперу), а також «пфейгеля» (значення не знаю»).

Незважаючи на вимушену еміграцію, автор високо оцінював свою роботу на чолі земства: «Мушу сказати, що моя праця на чолі губерніального самоврядування, що відбувалася в роках 1918, 19 і майже до половини 20-го року, була може найкращим і найщасливішим періодом в моїм житті. І то, не зважаючи на всі неприємності і перешкоди, про які я писав вище. Бо... до моєї розпорядимости був великий апарат і великі права та можливості щодо проведення праці в надзвичайно широкому засягу. Це я кожного дня відчував особливо тому, що знав і міг порівнювати ті «можливості», які мала українська справа до революції 1917 року» (з розділу «Деякі уваги до моєї праці як голови управи»).

В окремих розділах автор торкається подій після своєї еміграції до Тарнова. Зокрема, йдеться про цікавий і малознаний епізод війни Польщі і УНР проти Радянської Росії у 1920 р.: «Коли зайшла мова про наших видатніших земляків з Херсонщини, то треба згадати й нашого видатного військовика, генерал-хорунжого Марка Безручка, дуже здібного стратега, що спинив

большевицькі полки під Замостям, рятуючи тим Варшаву в самий критичний момент польсько-російської (большевицької) війни, в серпні 1920 року. Польські військові історики цю рішальну роль українського війська, під команду генерала Безручка, замовчують, але ми, українці, мусимо про те пам'ятати. За цю велику заслугу генерал Безручко дістав орден «*virtuti militari*» – найвищу військову нагороду в Польщі. (з розділу «Перша світова війна – роки 1914-1918»).

Також автор коментував деякі «здобутки» радянської влади: «В роках 1921-1922, уже в еміграції, мені довелося читати, що большевики у своїх часописах гордо заявляли, як то вони «снабділі» українськими книжками – розуміється, на всі 100 років, – школи Херсонської, Одеської та ще якихось губерній – все це, одначе, везлося готове з Кам'янця – то були склади Губерніального Земства і видання «Дністра!» – видавництва часів УНР.

Цікавий епізод Приходько згадав щодо своєї праці в США: «Зокрема, мені дуже пощастило зустріч в Нью Йорку-Філадельфії з головним діячем «Союзу Визволення України» та безпосереднім учасником його акцій, з Володимиром Вікторовичем Дорошенком. Було це в роках 1958-60, коли я, працюючи в Українському Конгресовому Комітеті Америки, що відомий під скороченою назвою УККА, підніс думку, щоби Конгресовий Комітет зібрав фотографії видатних державних та військових діячів з часів постановня Української Народної Республіки в рр. 1917-21 та збільшив їх і тим способом заховав та зберіг для майбутніх часів. Ця ідея виникла у зв'язку з тим, що в 1958 році святкувалось 40-ліття з часу постановня Української Держави і Конгресовий Комітет рішив видати і видав брошуру англійською мовою, присвячену цій події. Брошуру написав редактор Володимир Душник, коли ж прийшлося до ілюстрацій, то показалося, що майже ніде нема оригінальних фотографій з тих часів, щоби можна було зробити кліші. Я взявся допомогти В. Душникові і знайшов деякі невиразні фотографії Симона Петлюри, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, а також деякі образки з тих часів, як проголошення третім універсалом Української Народної Республіки і под. Тоді-

то я рішив зібрати можливо більше світлин з тих часів та побільшити їх. Робота була цікава і я з охотою провадив її. Фотографії я діставав у різних людей, з різних випадкових збірок, а побільшував їх фотограф Роман Фенчинський. Він був свідомим українцем і патріотом, а при тому добрим фотографом, не аматором, а професіоналом, що мав своє ательє. З ним то ми працювали головню в роках 1958-59, при чому за той час було збільшено понад 150 фотографій. Збільшення були значні, щоби постаті та події виступали виразно та імпазантно. Так, за невеликі гроші українського Конгресового Комітету постала Українська Історична Галерея або, висловлюючись скромніше, «Збірка світлин діячів та подій з часів визвольних змагань українського народу, в роках 1917-21». З матеріалів Збірки було улаштовано кілька вистав в Нью Йорку та провінції, на «Союзівці», – відомій оселі Українського Народного Союзу, під час святочних з'їздів. А передбачається, що Конгресовий Комітет буде сам збільшувати збірку і Галерея колись переїде до Києва і стане першою основою Українського Пантеону» (з розділу «Праця «Союзу визволення України»).

У тексті спогадів В. Приходька трапляються й певні неточності. Так, автор називає 1876 р. датою прийняття Валуєвського циркуляру 1863 р. (1876 р. було видано Емський указ), датою відкриття Кам'янецького університету вказано замість 22 жовтня 28 жовтня 1918 р. Уточнень потребує день повстання проти гетьмана у Кам'янці-Подільському – 16 листопада – датування В. Приходька - чи 20 листопада 1918 р. Остання дата вказується у повідомленні Г. Степури генерал-значковому П. Ярошевичу про перехід влади у Кам'янці-Подільському. Тут зазначено, що 20 листопада 1918 р. С. Кисельов передав службові справи Г. Степурі як представнику Директорії. Крім того, наказ № 1 Г. Степури до населення губернії у якості губернського комісара датовано саме 20 листопада 1918 р.¹⁹.

Мовні особливості спогадів Приходька обумовлені його вихованням в російській школі, українським оточенням, працею в УНР, довгим проживанням в Чехії та США. У зв'язку з цим, в тексті доволі часто трапляються староукраїнські вислови, чехізми і русизми. До староукраїнських слів можна

віднести такі слова, як «вилонювались» (сучасне – з’являлися), «викопалини» (поклади), «затруднено» (ускладнено), «комендантом» – командиром, «інвазія» (наступ), «урухомлювати» (пришвидшувати), «від поручників» (представників), «катедра» (кафедра), «аритметика» (арифметика), «хемя» (хімія), «розмисел» (задум), «засяг» (розмір, масштаб), «вив’язатись» (справитися), «жиди» (євреї), «радія» (радіо) та інші.

До чехізмів відносяться такі вислови (звірено за новим чесько-українським словником²⁰) – «вивінувані» (українською – розвинені), «ресорт» (відомство), «в Чехах» (в Чехії), «слота» (негода), «звинними» (розвиненими, здібними), «масакра» (бійня, різанина, масове убивство). Трапляються також вислови з англійської мови – «як на алярм» (як на сполох, схвильовано) і русизми – «салдат», «зібрання», «предсідник» та інші.

Загалом, друга частина спогадів В. Приходька «Під сонцем Поділля» є надзвичайно цінним і важливим джерелом з історії України 1907-1920 рр., української еміграції у Тарнові в Польщі, в США після Другої світової війни. Історична наука потребує введення в науковий обіг матеріалу спогадів Приходька і їх критичного аналізу. На часі – публікація мемуарів В. Приходька – активного українського діяча, голови самоврядування Поділля у 1918-1920 рр.

І сьогодні актуальними залишаються слова зі спогадів Віктора Кіндратовича: «Взагалі ж, тільки дивись та повчайся! Цілий світ для нас, українців – це наука державного права, кожний день життя і кожний часопис! ».

ПРИМІТКИ

1. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам’янець-Подільський, 2009.; Завальнюк О. Віктор Приходько і заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 15. – К., 2003. – С. 31-36.
2. Приходько Віктор // Енциклопедія Українознавства. II. – Л., 1996. – Т. 6. – С. 2346.
3. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. – Кам’янець-Подільський, 2008. – С. 315-330. – С. 313.
4. Там само. – С. 316.
5. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) – К., 2008. – С. 620.
6. Там само. – С. 621.

7. Там само. – С. 621.
8. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр.// Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 326.
9. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) – К., 2008. – С. 620.
10. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр.// Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 327.
11. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Дослідження. Документи. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 139-140.
12. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 19.
13. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 35.
14. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 35-36.
15. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 28.
16. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 29-51.
17. Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Фонд В.Приходька. - Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – С. 28-29.
18. Приходько В. Під сонцем Поділля. Продовження Частини 2. Зошит 3. Машинопис – С. 28-31. // Фонд В. Приходька. – Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США).
19. Голос подольской церкви. – 1918. - № 32. - 4 грудня.
20. Новак І. Чесько-український словник. – Понад 100 000 слів та словосполучень. – К.: Чумацький шлях, 2008. – 586 с.